

УДК 330.15 : 504.062

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ ТА ФОРМИ ПРОЯВУ СУСПІЛЬНИХ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

К.А. Артюшок

*кандидат економічних наук, доцент
декан економічного факультету*

*ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет
ім. акад. Степана Дем'янчука»*

З'ясовано зміст основних понять, які характеризують систему еколого-економічних відносин у суспільстві. Досліджено взаємодію та суперечності основних елементів екологічної та економічної систем у розвитку суспільства.

Ключові слова: *навколишнє природне середовище, природні умови, природні ресурси, науково-технічний прогрес, продуктивні сили, економічне зростання, природокористування.*

.....

Основною метою розвитку еколого-економічних відносин є забезпечення максимально ефективного процесу використання природно-ресурсного потенціалу суспільства за умови збереження і підтримки його на необхідному для задоволення економічних потреб рівні, підвищення якості життя населення та економічного зростання суспільного виробництва. У сучасних умовах з урахуванням впливу всіх чинників суспільного розвитку еволюція еколого-економічних відносин проявляється найчастіше у формі нестабільності, відсутності рівноваги і незбалансованості, що пов'язано насамперед із постійною зміною системи еколого-економічних потреб і неузгодженістю економічних та екологічних інтересів і пріоритетів на макроекономічному рівні. Таким чином, актуальним питанням економічної наукової думки на сучасному етапі є розвиток досліджень структури еколого-економічних відносин, їхньої суті, внутрішніх суперечностей та форм прояву.

Теоретико-методологічні основи процесів взаємодії суспільства і природи викладені в наукових працях багатьох учених: В. Афанасьєва [1], В. Вернадського [2], А.А. Голуба [3], С.І. Дорогунцова [4], А. Мінца [5], Н. Реймерса [6], М.А. Хвесика [7] та ін.

Більшість авторів розглядали систему категорій, що визначають еколого-економічні відносини, з точки зору ієрархії співвідношення явищ і процесів, які відбуваються в еколого-економічній системі. При цьому, по-

даючи характеристику співвідношення між екологічними та економічними поняттями або здійснюючи аналіз еколого-економічних відносин, використовували різноманітні класифікації та терміни. Прикладом відсутності єдиної термінології є, зокрема, різні трактування систем, що функціонують у межах взаємодії суспільства і природи: системи еколого-економічна, раціонального природокористування, «природа — людина — виробництво — суспільство», «людина — засоби виробництва — природа», «промислове підприємство — навколишнє природне середовище» та ін. Ці поняття характеризують різні рівні й аспекти еколого-економічних відносин. Правильне застосування цих термінів дасть змогу достовірніше відображати суть явищ і процесів, що відбуваються у сфері взаємодії суспільства і природи.

Мета цієї статті — з'ясувати зміст основних понять, які характеризують систему еколого-економічних відносин, дослідити їхню внутрішню зумовленість та діалектику розвитку.

Уперше думка про необхідність обґрунтування конкретних проблем еколого-економічної взаємодії постає в працях К.Г. Гофмана, М.Я. Лемешева, Н.Ф. Реймерса в 60-і роки минулого століття у зв'язку формування елементів економічного механізму природокористування і визначення завдань нової галузі знань — економіки природокористування. Саме в цей період аналіз тогочасної практики застосування правових та адмі-

ністративних заходів продемонстрував, що використання лише прямих методів впливу на природокористувачів з позиції владного примусу та підпорядкування неефективне, оскільки не приводить до необхідного поліпшення стану природного середовища.

Основними поняттями, що характеризують екологічну систему при дослідженні її з точки зору еколого-економічної взаємодії, є категорії «навколишнє природне середовище», «природне багатство», «природні умови» і «природні ресурси».

Середовище існування людини складається з природного середовища (природних ресурсів і природних умов), штучного (технічного) довкілля, що охоплює будівлі, споруди, інші об'єкти, об'єднані в міста та інші територіальні одиниці, а також соціально-економічного середовища, що передбачає формування і розвиток соціально-економічних відносин між людьми в процесі створення матеріальних і духовних цінностей.

Щоб установити ієрархію відносин між цими поняттями, слід визначити первинні (базові) і вторинні (похідні) категорії. При цьому, безперечно, в центрі цієї системи відносин перебуває людина як головний об'єкт і суб'єкт еколого-економічних відносин.

Базовими, на наш погляд, категоріями еколого-економічних відносин є поняття «природні ресурси» і «виробництво матеріальних благ». «Природні ресурси — це частина усїєї сукупності природних умов існування людства і найважливіші компоненти його природного довкілля, що використовуються в процесі суспільного виробництва для задоволення матеріальних і культурних потреб» [8, с. 197]. З точки зору еколого-економічної взаємодії, природні ресурси слід розглядати як елементи природи, які за певного рівня розвитку продуктивних сил унаслідок прикладання суспільної праці залучені або можуть бути залучені до процесу матеріального виробництва як найважливіший матеріально-речовий чинник. Головними компонентами природних ресурсів є сонячна енергія, внутрішня енергія Землі, водні, земельні, мінеральні ресурси, рослинність, ресурси тваринного світу. Класифікації природних ресурсів присвячені праці багатьох учених, при цьому за основу прийняті різні класифікаційні ознаки. Кожна з класифікацій відбиває якусь одну властивість природно-ресурсного потенціалу і

тому, на наш погляд, є досить умовною, хоча й правомірною з точки зору якоїсь певної характеристики об'єкта дослідження.

Природні ресурси як наукова категорія взаємопов'язані з поняттям природні умови.

Під природними умовами розуміємо компоненти природи, які на певному рівні розвитку продуктивних сил є істотними для життя й діяльності людського суспільства, але безпосередньо не беруть участі у виробничій діяльності людей [5, с. 26–27; 9, с. 456].

Природні умови і природні ресурси, залучені до процесу виробництва матеріальних благ, значною мірою визначають рівень його ефективності. Природні ресурси безпосередньо (природні умови — опосередковано) впливають на основні чинники економічного зростання, посилюючи чи послаблюючи їхню дію. При цьому має місце й зворотний вплив економічного зростання на стан природних ресурсів. Зазвичай цей вплив характер. К. Маркс писав: «Продуктивно експлуатований матеріал природи, що не є елементом вартості капіталу, — земля, море, руди, ліси і так далі, — за великого напруження однієї й тієї самої кількості робочих сил може інтенсивно або екстенсивно сильніше експлуатуватися без збільшення авансованого грошового капіталу. Таким чином, величина реальних елементів продуктивного капіталу зростає, не потребуючи витрат додаткового грошового капіталу» [10, с. 613].

Економічний аспект еколого-економічної взаємодії характеризується поняттями «науково-технічний прогрес», «розвиток продуктивних сил», «економічне зростання». Фактично це є основні економічні чинники, що активно впливають на сучасні тенденції в розвитку взаємин між суспільством і природою.

Науково-технічний прогрес став першо-причиною, головним чинником, що визначає особливості розвитку еколого-економічної взаємодії на сучасному етапі. Ще Гегель писав: «Щоб упоратися з предметами праці, людина додає між ними інші предмети, що існують у природі; отже, вона користується природою проти самої природи і винаходить знаряддя для досягнення цієї мети» [11, с. 227]. У цьому висловлюванні Гегеля закладена важлива методологічна передумова, яка вказує на провідну роль знарядь праці та їх удосконалення в процесі взаємодії сус-

пільства і природи. При цьому матеріально-речові чинники процесу суспільного виробництва ототожнюються з природою. Таким чином, природу слід розглядати не лише як зовнішній елемент еколого-економічної взаємодії, а й як найважливіший внутрішній чинник суспільного виробництва, що загалом визначає його структуру, кількісні та якісні характеристики.

Прогрес техніки і науки слід розглядати, з одного боку, як чинник, що негативно впливає на довкілля. Про це свідчить сучасна практика екологічно несприятливого впливу. А з іншого боку, технічні нововведення і наукові досягнення своєю прогресивною спрямованістю повинні об'єктивно здійснювати позитивний вплив на екологію. Тут, на наш погляд, простежується протиріччя між об'єктивним і суб'єктивним, між дією об'єктивних законів розвитку природи і суспільства та ступенем їх пізнання й використання в практичній діяльності людей.

Вирішити це протиріччя можна. Для цього слід більш поглиблено вивчити об'єктивні закони еколого-економічного розвитку і на цій основі організувати цілеспрямовану, творчу, гуманну та ефективну діяльність людини з формування такої моделі розвитку суспільства, щоб можна було максимально використовувалися переваги НТП, надбання науки і техніки. Досягнутий на цій підставі соціально-економічний розвиток оптимально поєднувався б із збереженням навколишнього природного середовища.

Таким чином, йдеться не про повне усунення протиріч між природою і науково-технічним прогресом (а це об'єктивно неможливо), а про гармонізацію взаємин суспільства і природи, оптимально поєднуючи темпи науково-технічного прогресу та його негативних наслідків для природного довкілля і максимально використавши переваги НТП для удосконалення природоохоронної діяльності.

Прогрес науки й техніки визначається рівнем розвитку продуктивних сил суспільства. У свою чергу, продуктивні сили активно впливають на соціально-економічний розвиток суспільних відносин. При цьому під продуктивними силами розуміємо сукупність знарядь і засобів виробництва, нові технології, а також людей, які їх застосовують.

Еволюція еколого-економічних відносин у сучасних умовах потребує нового підходу до вивчення суті продуктивних

сил суспільства. Продуктивні сили в аспекті еколого-економічної взаємодії повинні, на наш погляд, розглядатися, по-перше, як компонент природно-ресурсного потенціалу суспільства, що визначає його кількісний і якісний склад і структуру; по-друге — як активний чинник, що впливає на стан природного довкілля.

Нині повинен змінитися підхід і до теоретичного осмислення ролі продуктивних сил у розвитку суспільства у зв'язку з посиленням їхнього негативного впливу на природу. Звичайно, рівень розвитку продуктивних сил, як і раніше, є найважливішим критерієм суспільного прогресу. Проте якщо ще декілька десятків років тому економісти традиційно робили акцент на те, що розвиток продуктивних сил означає все більше оволодіння силами і явищами природи [12, с. 43.], то сучасний стан еколого-економічної взаємодії вносить істотні корективи в дослідження впливу продуктивних сил на природу, оскільки практика споживацького ставлення людини до природи призвела в результаті до екологічної кризи й деградації природного довкілля. І зараз роль продуктивних сил суспільства повинна передусім враховувати обмеження, пов'язані з реальним несприятливим станом довкілля. А практичне призначення продуктивних сил суспільства в галузі охорони довкілля повинне полягати у створенні основних фондів природоохоронного призначення в необхідних кількостях і належній якості.

З категорій, що визначають суть еколого-економічних відносин, слід також назвати «економічне зростання» як один з головних чинників, що визначають вплив людини (суспільства) на природу. Проблема впливу різних складових економічного зростання на стан природного довкілля і зворотний процес цієї взаємодії є предметом вивчення багатьох учених світу. При цьому головним вважається встановлення оптимальної межі економічного зростання, за якої зберігаються сприятливі екологічні умови життєдіяльності людини.

Найближче до віддзеркалення реальної дійсності в науковому аналізі впливу економічного зростання на природне довкілля підійшов, на наш погляд, Едуард Пестель, відомий учений, громадський діяч ФРН, фахівець у галузі теорії автоматичного управління і системного аналізу.

У своїй книзі «За межами зростання», підготовленій як доповідь Римському клубу, автор аналізує глобальні проблеми світового розвитку і висуває теорію «органічного розвитку». У ній він пропонує свою відповідь на запитання: який варіант розвитку людства прийнятніший — подальше зростання, що супроводжується подальшим виснаженням ресурсів і врешті-решт повною деградацією екології та ресурсної бази, чи нульове зростання з усіма його негативними наслідками, які неблаганно будуть відображені в нескінченних зовнішніх і внутрішніх конфліктах, що виникають при розподілі національних багатств і, врешті-решт, у повному хаосі [13, с. 83].

Системні принципи, використані в теорії «органічного зростання», а саме: системний, взаємозалежний розвиток усіх елементів системи — дають їм можливість розвиватися, не перешкоджаючи один одному; гармонійна координація цілей розвитку, коли нові цілі, що відповідають потребам сьогодення, виникають у міру досягнення старих; гнучкий розвиток систем, пов'язаний з їхньою здатністю йти своїм шляхом незалежно від несприятливого впливу чинників, які не зачіпають життєво важливих функцій системи. Завдяки цим принципам можна обґрунтовано проводити багатофакторний аналіз, тому необхідно, на наш погляд, використовувати їх при розробленні вітчизняних моделей еколого-економічного розвитку.

Отже, з вищевикладеного випливає, що ієрархія понять, які характеризують еколого-економічну взаємодію, включає категорії різного рівня; вони відображають явища і процеси, що відбуваються як в економічній, так і екологічній системах. Центром взаємодії їх є людина як найбільш активний учасник еколого-економічних відносин.

Проте характер цих відносин визначається не рівнем розвитку продуктивних сил, і не чинниками економічного зростання. Він пов'язаний передусім з типом виробничих відносин, що склались у суспільстві, визначається формами власності на засоби виробництва і їх співвідношенням на сучасному етапі суспільного розвитку.

Найточніше відбиває форму виробничих відносин з приводу взаємодії економічної та екологічної систем і характер взаємин між формами власності в суспільстві та екологічною системою категорія «при-

родокористування». Згідно із загальним визначенням, під природокористуванням слід розуміти «використання природного середовища для задоволення екологічних, економічних, культурно-оздоровчих потреб» [8, с. 19].

Характер природокористування визначається формами власності на природні ресурси, ступенем опосередкованості в ставленні людини та її суспільних чи економічних інститутів до навколишнього природного середовища, ступенем привласнення природних благ тим чи іншим суспільством.

Процес природокористування, на наш погляд, має характер об'єктно-суб'єктних відносин. Об'єктами еколого-економічних відносин виступають природні ресурси, а також елементи природних умов, що мають просторові географічні контури (певні межі). Суб'єктами еколого-економічних відносин є різноманітні рівні: окремі індивіди, господарюючі суб'єкти, житлові мікрорайони, територіально-виробничі комплекси, регіони, держави, транснаціональні корпорації, світова спільнота в цілому. Таким чином, масштаб еколого-економічних відносин може бути різним, тому й проблеми на мікрорівні і макрорівні неоднакові.

Незважаючи на всю кількісну різноманітність і якісну відмінність явищ і процесів, що відбуваються в еколого-економічній сфері, суспільство повинне будувати взаємодію людини і природи на підставі загальних законів діалектики їх розвитку, з урахуванням реальних обмежень та об'єктивних процесів з тим, щоб забезпечити оптимальне поєднання економічних, соціальних та екологічних інтересів і потреб усіх суб'єктів еколого-економічних відносин.

ВИСНОВКИ

Таким чином, як економічна категорія, «еколого-економічні відносини» відображають явища, процеси і взаємозв'язки в еколого-економічній системі, що визначаються рівнем розвитку і якісним станом природокористування в процесі матеріального виробництва, а також ступенем розвитку і якістю охорони довкілля.

Еколого-економічні відносини в широкому значенні слова характеризують процес взаємодії суспільного виробництва з природним середовищем. У зв'язку з цим їх можна розглядати в трьох аспектах: ви-

робничо-технологічному, організаційному і соціальному.

Виробничо-технологічний аспект еколого-економічної взаємодії відображає відносини з приводу створення й ефективного використання матеріально-речового потенціалу в процесі природокористування. Ця група відносин структурно ближча до системи продуктивних сил і пов'язана головним чином зі створенням і використанням основних фондів, технологічних процесів у виробництві екологічно чистих товарів.

Інший бік еколого-економічних відносин може розглядатися з позиції організації процесів природокористування. У сучасних умовах, згідно з чинним законодавством, у нашій в країні процеси землекористування, користування надрами й природними ресурсами в цілому можуть здійснюватися в різних організаційних формах, на основі застосування різних форм власності на природно-ресурсні об'єкти. При цьому від ступеня ефективності організації цих процесів значною мірою залежить загальний рівень природокористування в країні, раціональність системи управління природними ресурсами.

Третій «зріз» еколого-економічних відносин можна представити як соціальні взаємозв'язки у взаємодії суспільного виробництва і природного середовища. Об'єктом цих відносин є людина, трудовий колектив, у цілому населення регіону, що випробовують на собі негативну дію екологічно небезпечних наслідків розвитку суспільного виробництва. До цієї групи входять відносини, що стосуються охорони здоров'я населення, яке проживає в екологічно несприятливих регіонах або працює на екологічно шкідливих підприємствах. Це відносини з приводу оцінювання, прогнозування й забезпечення необхідної якості життя людини, здійснення правової підтримки діяльності усіх верств суспільства в напрямі створення сприятливого довкілля.

Така, на наш погляд, загальна структура еколого-економічних відносин. Науковий аналіз наведеної структури може виконува-

тися принаймні на трьох рівнях: глобальному (міжнародному), національному й локальному (регіональному). При цьому слід виділяти як загальні закономірності, характерні для будь-якого рівня відносин, так і особливі, які проявляються лише на якомусь одному рівні еколого-економічної взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление / В.Г. Афанасьев. — М.: Политиздат, 1981. — 432 с.
2. Вернадский В. Философские мысли натуралиста / В. Вернадский. — М.: Наука, 1988. — 520 с.
3. Голуб А.А. Экономика природных ресурсов / А.А. Голуб, Е.Б. Струкова. — М.: Аспект-Пресс, 1998. — 319 с.
4. Дорогунцов С.І. Проблеми і перспективи сталого розвитку України / С.І. Дорогунцов, Б.М. Данилишин // Проблеми сталого розвитку України. — К.: Лібра, 1998. — С. 57–68.
5. Минц А.А. Экономическая оценка естественных ресурсов / А.А. Минц. — М.: Мысль, 1972. — 152 с.
6. Реймерс Н.Ф. Экология. Теории, законы, правила, принципы и гипотезы / Н.Ф. Реймерс. — М.: Россия молодая, 1994. — 366 с.
7. Дорогунцов С.І. Екологія: Підручник / С.І. Дорогунцов, К.Ф. Коценко, М.А. Хвесик та ін. — К.: КНЕУ, 2005. — 371 с.
8. Ахатов А.Г. Экология (Энциклопедический словарь). — 2-е изд. с доп. и изм. / А.Г. Ахатов. — К.: ТКИ — Экополис, 1995. — 368 с.
9. Реймерс Н.Ф. Природопользование. Словарь-справочник. — М.: Мысль, 1990. — 639 с.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Полн. собр. соч. — т. 20. — М.: Госполитиздат, 1960.
11. Гегель Г.В.Ф. Философия истории Соч.: В IX т. М.-Л.: Гос. соц. экон. изд-во, 1935. Т. VIII. — 470 с.
12. Медведев В.А. Политическая экономия: [учебник] / Ред. В.А. Медведев, Л.И. Абалкин, О.И. Ожерельев. — М.: Политиздат, 1989. — 735 с.
13. Пестель Э. За пределами роста / Эдуард Пестель. — пер. с англ.; общ. ред. и вступ. ст. Д.М. Гвишиани. — М.: Прогресс, 1988. — 268 с.